

הפעלים המרובעים בערבית המדוברת שבפי יהודי צנעא

נפש לפרופ' ש"ד גויטיין ז"ל

יהודי תימן עשירים היו במסורותיהם הלשוניות בשפות שונות: עברית, ארמית וערבית. כך קבע כבר לפני שנים פרופ' שלמה מורג, בציינו את חמש המסורות הלשוניות שבידיהם: שתיים עבריות — במקרא ובלשון חכמים; שתיים ארמיות — בתרגומי המקרא ובתלמוד הבבלי; ואחת ערבית — תרגום רס"ג למקרא, התפסיר¹. מכוחו של פרופ' מורג וקודמיו — חנוך ילון המנוח ויצחק שבטיאל יבל"א, ומכוחם של אחרים כפרופ' יהודה רצהבי ופרופ' ישראל ייבין, נרשמו ונחקרו מסורותיהם העבריות של יהודי תימן במקרא ובלשון חז"ל. ולאחרונה נגאלה מסורת הקריאה הארמית בתלמוד הבבלי, במפעלו הגדול של הרב יוסף עמר מירושלים, מנקדו של התלמוד הבבלי על-פי מסורת תימן, ובמחקריו של יחיאל קארה במסורת זו². ועדיין מצפים לרישום וחקירה של המסורת הארמית של תרגומי המקרא; עליהם יש להוסיף את הפיוטים הארמיים, ובייחוד מסורת הקריאה של תרגום רס"ג למקרא, ואולי גם של הספרות הערבית-היהודית מימי הביניים, מסורת שהועברה כולה בעל-פה, ולא היו לה רישומים בכתב. על כל פנים, עובדה ברורה היא שהלשון השגורה ביותר בפיהם של יהודי תימן, רוצה לומר, הלהג או הלהגים הערביים שבהם דיברו, הוזנחו כמעט כליל במחקר.

נראה שהסיבה העיקרית לכך היא, שמראשית הפניית תשומת ליבה של חכמת ישראל ליהדות תימן, בשנות השישים במאה הי"ט, ניתנה הדעת על המסורות היהודיות שנשתמרו בקרב יהודי תימן, אם בכתב ואם בעל-פה — מסורות מימי

1 שלמה מורג, 'מסורות הדרות בכפיפה אחת', הראל — קובץ זכרון להרב רפאל אלשיך ז"ל, בעריכת יהודה רצהבי ויצחק שבטיאל, תל-אביב תשכ"ב, עמ' 149-157.

2 ראה עבודת הגמר שלו, 'כתביד אנלאו 271 למסכת פסחים — הכתיב והפועל השלם', האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ו; וכן עבודת הדוקטור שלו, 'לשונם הארמית של כתבי-היד התימניים של התלמוד הבבלי — הכתיב, תורת ההגה והפועל', האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ב; ראתה אור לאחרונה בסדרת עדה ולשון, כרך י, ירושלים תשמ"ה.

קדם, שינקו מתקופות קדומות — מתוך חיפוש מתמיד ובלתי נלאה של חוקרי חכמת ישראל אחר שורשיה של היהדות. כלומר, היה רצון ונסיון לגלות את ערכי היהדות המשותפים לכל עם ישראל במסורתם של יהודי תימן, שנצטיירו בעיני החוקרים כשמורת טבע, כיינן שריחו לא נמר וטעמו עמד בו. הגיעו הדברים לידי קיצוניות מפליגה בדבריו של אברהם אפשטיין על יהדות תימן, כאילו המשיכה זו לחיות על-פי מסורות קדם-תלמודיות, שכן — לטענתו — לא הגיע אליהם התלמוד הבבלי.³ מגמה זו של המחקר מוצאת את ביטוייה גם בדבריו הנכונים של פרופ' מורג:

בוא וראה מה רבה חשיבותה של יהדות תימן כמשמרת ערכים, הן בתחומי הספרות והן בתחומי הלשון, שולוא נתיקיימו בידיה כי אז אבדו ונגנזו: נכסי ספרות עשירים נשתמרו בתימן דורות מרובים ובזכותה של יהדות תימן נתיקיימו לנו; מסורת הלשון של בבל של תקופת הגאונים — ומסורת זו יונקתיה מארץ-ישראל הן יוצאות — נמצאת מוארת מכוח מסורתם של בני תימן.⁴

ממד חדש, אם כי באותה מגמה, נוסף למחקר יהודי תימן על-ידי עבודותיו של פרופ' ש"ד גויטיין.⁵ כמזרחן, ידע לחדור לפני ולפנים, אל תוך הווי חיייהם של יהודי תימן, אם כי גם הוא מתוך מגמה לחפש את השורשים היהודיים הקדומים.⁶ רק עם עבודתו האתנוגרפית המקפת של ד"ר אריך בראואר, שחקר ותיאר את תרבותם החברתית והחומרית של יהודי תימן,⁷ החלה להתפתח מגמה חדשה של חקירת חיייהם לצדידיהם השונים, מכוח עצמם וללא חיפוש הזיקה אל מקורות היהדות. לכך נדרשו גם חוקרי יהדות תימן מבני העדה עצמה, ובייחוד יציון פועלם של הרב יוסף קאפח ושל פרופ' רצהבי בעניין זה, ואחריהם בני הדור הצעיר מהם. מתוך כך החלו להיחקר יותר תולדות יהודי תימן, מעמדם המשפטי, מצבם הכלכלי, יצירתם הספרותית בעברית ובערבית, וכן גם לשונם הערבית המדוברת.⁸ אף אנו בכוננתנו לתרום תרומה צנועה למחקר לשונם הערבית של יהודי תימן. ברצוני להפנות בזה את תשומת ליבם של חוקרי הלשון הערבית אל תופעה מסוימת, מעניינת לעניות דעתי, בלשונם של יהודי צנעא; תופעה שעמדתי עליה לאו דווקא

3 אברהם אפשטיין, ספר אלדר הדני, עמ' י ואילך, בתוך כתביו המקובצים על-ידי א"מ הברמן, א, ירושלים תש"י.

4 דברי הסיום בספרו, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג, עמ' 292.

5 ראה כתביו המקובצים על יהדות תימן שיצאו לאחרונה על-ידי מנחם בן-ששון: התימנים — היסטוריה, סדר חברה, חיי רוח — מבחר מחקרים, מכון בן-צבי, ירושלים תשמ"ג.

6 ראה למשל מאמרו, 'החינוך היהודי בארץ תימן כטיפוס של חינוך יהודי מקורי', מגמות ב (תשי"א), עמ' 152-180 (נכלל בקובץ הנזכר בהערה הקודמת, עמ' 241-268).

7 Erich Brauer, *Ethnologie der jemenitschen juden*, Heidelberg 1934

8 מכלל עבודות הרישום והמחקר בנידון זה ראוייה לציון בייחוד עבודתו של פרופ' משה פיאמנטה בהכנת מילון מקיף ללשונם הערבית של יהודי תימן. פרי ראשון מעבודתו זו נמצא במאמרו 'משדה היופי האנושי, האלוהי והמשיחי בשירת תימן הערבית', בתוך: שלום גמליאל ואחרים (עורכים), ארחות תימן, ירושלים תשמ"ד, עמ' 36-66. וראה עוד הערה 17 להלן.

מתוך מחקר ועיון בטקסטים כתובים, כי אם מתוך היכרות אינטימית של לשון זו — כבן להורים ילידי צנעא; זאת בצד תופעות אחרות בעלות עניין בלשון זו, שנדון בהן בזמן אחר, איה"ב. המכוון הוא לריבויים של השורשים המרובעים בלשונם המדוברת של יהודי צנעא.

יצוין, כי יהודי תימן יצרו ספרות כתובה עשירה בפרוזה ובשירה, אך זו כולה אינה מעניינתנו. כפי שכבר הזכיר פרופ' יהושע בלאו, הספרות הערבית הכתובה של יהודי תימן עד הדורות האחרונים ממש נתחברה בלשון הערבית הקלאסית, או ליתר דיוק הערבית-היהודית הבינונית; על כל פנים — לא הדיאלקטית. לעומת כן הועברה במסורתם שבעל-פה, כמובן מתקופה שאי-אפשר לסיימה ולציינה, ספרות עממית עשירה ביותר, שאינה כתובה: סיפורי-עם, משלים, שירים ועוד. זו הוחל לרשמה ולחקרה בעיקר מכוחו של פרופ' גויטיין ומכוחם של החוקרים בני תימן עצמם. ועדיין אין מהווה מה שנרשם אלא אפס קצה של לשון זו. אל מה מכוונים דברי אלה? לכך שמקורותי העיקריים בעבודה זו לא היו טקסטים כתובים, אלא ידיעתי האישית בלהג הצנעאני היהודי. באופן זה רשמתי למעלה ממאתיים שורשים מרובעים, שכולם בלשון הדיבור. אין לי כל ספק, כי מה שרשמתי בתחום זה אינו סוף דבר, ועדיין מיתוספות מלים וצורות חדשות, המגוונות ומבססות מציאותה של התופעה הנדונה בערבית המדוברת של יהודי צנעא.

ולעיקר הדברים. בדקדוק הערבי הקלאסי ידועים עשרת הבניינים הקונבנציונאליים, המופיעים בכל ספרי הדקדוק. מלבדם ידועים חמישה בניינים נוספים, שהם נדירים ביותר, ומצויים במידת נדירות זו, בעיקר בשירה:

أَفْعَالٌ إِفْعَوْلٌ إِفْعَلٌ إِفْعَلَى

אנו אין עסקנו לא באלה ולא באלה, אלא בעשרים ושבעה בניינים לערך, שלמעשה אינם בניינים חדשים, אלא הרחבת הפועל בכמה מעשרת הבניינים הקונבנציונאליים והפיכתו לפועל מרובע: אם על-ידי הוספת אחד מן העיצורים הבאים במקומות שונים בפועל המשולש —

ب ر س ش ف ل

ن ه و ي ואם על-ידי הכפלת עיצורים מסוימים בפועל.

השורשים הללו נוטים לרוב על דרך שני בניינים בלבד מן הבניינים הקונבנציונאליים: הבניין השני **فَعِل** והחמישי **فَعَّل**. הכפלה עי"ן הפועל על-ידי הדגש מתחלפת בדרך-כלל בהוספת עיצור אחד אל השורש בראשיתו, בין האות הראשונה לשנייה, בין השנייה לשלישית, או בסופו. העיצורים הנוספים הם אלה שצוינו לעיל.

כאשר נוסף עיצור בסוף השורש, הוא יהיה על-פי רוב כפל של האות השלישית

9 נעזרתי גם ברשימות מלים ובטקסטים של הערבית המדוברת בפי יהודי צנעא, כגון: יוסף קאפה, הליכות תימן, ירושלים תשכ"א.

10 ראה: Robert C. Delk, 'Arabic Verb Forms XI-XV', *Abr-Nahrain* VIII (1968-9), pp. 85-92

שלו, אך גם ר או ל, כאשר שתי האותיות האחרונות בשורש זהות, יש אפשרות להפוך את השורש למרובע על-ידי הוספת פ"א הפועל בין שתי אותיות אלו, כך שנוצר שורש מן הכפולים. אין צריך לומר, שנוצרים פעלים מרובעים משמות שיש בהם ארבעה עיצורים, בין אם אלה מלים לועזיות, ובין אם אלה מלים ערביות שאחד העיצורים בהן איננו שורשי.

מתוך מה שצינו לעיל, כי הפעלים המרובעים נוטים לרוב על דרך שני הבניינים הכבדים — השני והחמישי — משתמע מאליו שהם מבטאים אינטנסיפיקציה של הפעולה. כך, אגב, גם כאשר לחמשת הבניינים הנוספים של הדקדוק הקלאסי. למעשה שני הבניינים הללו, בפעלים המרובעים, משלימים זה את זה, כאשר הבניין השני מציין את תכונת האקטיב של הפועל והבניין החמישי את תכונת הפסיב שלו. אין קיימות צורות סביל בפעלים המרובעים, כפי שהן קיימות בפעלים המשולשים הרגילים.

להלן נראה, כי בבניינים מסוימים של הפעלים המרובעים יש משמעות מיוחדת, משמעות המאפשרת 'לחדש' צורות מעין אלו על-ידי הדובר, גם כאשר אין הן מקובלות במיוחד בדיבור.

כמובן, התופעה של הפעלים המרובעים אינה מיוחדת ללהג הערבי של יהודי צנעא, אלא היא תופעה שמית כללית. וכבר ציינו זאת חוקרים כמו רייט (1890)¹¹ ואולארי (1923)¹² בספריהם על הדקדוק המשווה של השפות השמיות, ואף הביאו דוגמאות שונות לפעלים מרובעים בערבית, בעברית, בארמית ובחבשית;¹³ אולם רק חקירת הלהגים המדוברים של השפה הערבית העלתה ממצאים עשירים ומעניינים יותר.

כך למשל, דרייבר, בספרו על הערבית המדוברת בסוריה ובארץ-ישראל,¹⁴ מקדיש פרק מיוחד (עמ' 75–78) לפעלים המרובעים. הוא מציין שפעלים אלה נדירים יחסית בלשון הערבית, לכד מאשר בקרב הפלאחים. בהביאו לוח נטייה של פועל מרובע, הוא מציין: 'האקטיב הוא על דרך הבניין השני והפסיב על דרך הבניין החמישי, אך מוסיף כי יש גם צורות נדירות של נטייה על דרך הבניין הרביעי והבניין השביעי. צורות כאלה לא מצאנו בלהג היהודי בצנעא. מלבד זאת מביא דרייבר רשימה של קרוב

W. Wright, *Lectures in the Comparative Grammar of the Semitic Languages*, 11 Cambridge 1890, pp. 218–221

D.L. O'Leary, *Comparative Grammar of the Semitic Languages*, London 1923, pp. 212–222

13 על פעלים מרובעים בלשון העברית ראה: Igal Yannay, 'The Quadriradical Verbs in the Hebrew Language', A. Dissertation, University of California, Los Angeles 1970; 'פעלים מרובי עיצורים בלשון העברית', לשוננו לח (תשל"ד), עמ' 118–130, 183–194; 'צבי הר-זהב, דקדוק הלשון העברית, כרך שלישי, חלק שני, תל אביב תשי"ג, עמ' 271–272, 499–504. על פעלים מרובעים שמוצאם מבניין שפעל הארמי, ראה: חיים רבין, 'השפעל בערבית ובארמית — מהותו ומוצאו', ארץ ישראל ט — ספר אולברייט (תשכ"ט), עמ' 148–158.

G.R. Driver, *A Grammar of the Colloquial Arabic of Syria and Palestine*, London 1925 14

לשישים פעלים מרובעים הממוינים לפי ארבע קטגוריות: א. הכפלת שורש דו-עיצורי **פלפל**; ב. הוספת עיצור רביעי לשורש משולש **פעול**, **פועל**, **נפעל**; ג. יצירת פועל משם עצם ערבי בן ארבעה עיצורים; ד. יצירת פועל משם עצם לועזי בן ארבעה עיצורים.

ואולם המחקר המקיף ביותר שנערך עד עתה בנושא זה, לפי מיטב ידיעתי, הוא עבודתו של מוראד כאמל.¹⁵ הלשונות שהוא מדגים מהן הן ערבית, חבשית ונאור-ארמית: שמונה להגים ערביים, ביניהם שניים המדוברים בדרום ערב; חמישה להגים חבשיים ושניים בארמית חדשה. אין הוא מביא כלל מן העברית. המלים המודגמות, שמספרן מגיע לכמה מאות, ממוינות לפי אופן היווצרותן כשורשים מרובעים. לא נוכל לפרט בזה את הסוגים כולם, אך באופן כללי ניתן לומר, שהם מפורטים הרבה יותר ממה שמצינו בספרו "הנ"ל של דרייבר. בדברינו להלן נתייחס לשני המחקרים הללו, של כאמל ושל דרייבר.

כאמור, מספר השורשים המרובעים שרשמנו מן הלהג הערבי של יהודי צנעא מגיע לכדי מאתיים ויותר. רובם הגדול משמש בפעלים, וחלקם הקטן בשמות עצם. אין כל ספק שזו תופעה נפוצה המאפיינת להג ערבי זה, אם כי בשום פנים ואופן אינה מיוחדת לו. על נפוצותם הגדולה של הפעלים המרובעים בערבית של יהודי צנעא עמד כבר פרופ' גויטיין במבואו האנגלי למהדורה הערבית — המקורית — של מסעות חבשוש: *The didlect excels in an abundance of quadriliterals*.¹⁶ מדבריו של רוסי, שחקר את הלהג הערבי של המוסלמים בצנעא, מתברר שגם בו היתה התופעה נפוצה, אם כי הוא מביא לכך רק שבע דוגמאות.¹⁷

העניין שבפעלים המרובעים בערבית של יהודי צנעא נובע לא רק מן הבחינה המורפולוגית, כי אם גם מן הבחינה הסמנטית; שכן בדרך כלל, גם כאשר הצורה מוכרת מלהגים אחרים, הרי המשמעות מיוחדת ללהג זה, כפי שיכולנו לעמוד על-כך מן ההשוואה לרשימותיהם של כאמל, דרייבר ורוסי.

15 מראד קאמל, נשאת הפעל הרנעי פי اللغات السامية الحية ,

القاهرة ١٩٦٣, ٩. הספר כתוב בערבית ובגרמנית. המלים הנדונות מתורגמות גם לצרפתית ולאיתלקית. *Travels in Yemen, an account of Joseph Halévy's journey to Najran in the year 1870* 16 written in San'ani Arabic by his guide Hayyim Habshush, edited with a detailed summary in English and a glossary of vernacular words by S.D. Goitein, Jerusalem 1941, p. 77 (יצא לאחרונה בשנית על-ידי מכון בן-צבי, ירושלים תשמ"ג).

Ettore Rossi, *L'Arabo Parlato a San'a*, Rome 1939, p. 36 §52, Verbi quadrilitteri: Sono 17 abbastanza numerosi. לאחרונה מתרבים המחקרים על הדיאלקטים הערביים בתימן, בעיקר על-ידי מלומדים גרמניים. ראה למשל Werner Diem, *Skizzen jemenitischer Dialect*, Beirut 1973. בקרבה בין הלהג הערבי-יהודי בצנעא לבין הורשימה הביבליוגרפית בסופו, עמ' 153-159. בן הלהג הערבי-יהודי בצנעא לבין הלהג הערבי-מוסלמי בעיר זו, ניתן להבחין למשל בתיאור מסעו של החוקר Hermann Burchardt שנרצח בתימן ב-1909. תיאור המסע נכתב בערבית המדוברת על-ידי מלווהו המוסלמי אחמד אבן מחמד אלג'ראדי 'מן אהאלי צנעא' [= מתושבי צנעא]. ראה: Eugen Mittwoch, *Aus dem jemen*,

Hermann Burchardts letzte Reise durch Südarabien, Leipzig 1926

במסגרת מאמר זה לא נוכל להביא בשלמותה את רשימת הפעלים שאספנו, הן מחמת קוצר היריעה, והן מחמת שרשימה זו תופחת והולכת. על כל פנים, דומה שיכולנו להבחין ברוב הצורות של יצירת הפעלים המרובעים. על-כן נסתפק בזה בדוגמא אחת או בכמה דוגמאות לכל אחת מן הצורות הללו. בסך הכל יובאו כאן כשמונים וחמש דוגמאות, שהן כשליש מן המצוי בידינו.

1. הכפלת עיצור

א. הכפלת שורש דו-עיצורי או הרחבת שורש מגזרת הכפולים (פלפל)

זו הצורה הנפוצה ביותר ליצירת שורש מרובע. השווה: כאמל, עמ' 80-86; דרייבר, עמ' 77, סעיף I.

- (1) יִדְחַח = ישפוך וילך, ללא הפסק; אֶלְמָא בְּיִדְחַח = המים נשפכים, זורמים לריק. צורת היסוד: יִדַּח = ישפוך.
- (2) יִלְפֶלֶף = יאסוף. צורת היסוד: יִלֶף = יחביא, ישים במקום.
- (3) יִתְבַּסֵּס = חש את החריפות, ובמשמעות מטאפורית — סובל כמי שאוכל דבר מה חריף. פועל זה נגזר משם העצם בְּסָבַס (פלפל או תבלין חריף בכלל). צורת היסוד: בִּסָּ*¹⁸ = לערב שמן בדיסה, לתבל. והשווה דרייבר, עמ' 77.
- (4) יִפְחֶפֶח = יגרום לחריפות; יִתְפַּחֶפֶח, במשמעות מטאפורית — כמו יִתְבַּסֵּס הנ"ל. צורת היסוד: פָּח = חריף.
- (5) יִקְצָקֵץ = יחתוך לחתיכות, יגזור לגזרים. צורת היסוד: יִקָּץ = יגזור, יחתוך.

ב. הכפלת העיצור האחרון של השורש המשולש (פעלל)

גם זו צורה נפוצה ביותר. בדרך כלל מבטאת אינטנסיפיקציה של הפעולה. והשווה כאמל, עמ' 77-80.

- (1) יִבְהַרֵּר עֵיוֹנָה = יפתח עיניו כשהן מזרות אימה כלפי אדם מסוים, בעיקר אב לבנו או מורה לתלמידו. צורת היסוד: בְּהַר* = הבריק, זרח.
- (2) יִדְעַעַם = ימתין לתוצאות, לשעת הכושר, צורת היסוד: דַעַמ* = סמך; תִדְעַעַם = התבסס.
- (3) יִתְחַרְקֵק, בהשאלה — יתרגז מאוד עד כדי תְּרִיק דָם (שריפת דמו). צורת היסוד: יִתְרַק = ישרוף, יעלה באש.
- (4) יִפְרַתַת = יחתוך לחתיכות קטנות רבות. בהשאלה, אֶלְכַתַּאב מְפַרַתַת = הספר בלוי מאוד. צורת היסוד: יִפְרַת = יחתוך חתיכה, למשל מכיכר הלחם.

18 פעלי יסוד או שורשי יסוד, שמהם נוצרו הפעלים המרובעים, סומנו בכוכבית (*) אם אינם מצויים בלהג הערבי של יהודי צנעא.

- (5) יִקְרָט = יגרם (עצם וכדומה) בחוזקה ובהנאה. צורת היסוד: יִקְרָט = יגרם.
 (6) יִתְעַלל = אדם, שאינו ראוי, ואשר רוצה להיות ראש לציבור. צורת היסוד: יִתְעַלל = שועל. אפשר יש כאן השפעה של הביטוי המשנאי 'ראש לשועלים'. וראה להלן ה.2 (4) — יִתְמַתְעַל.

2. הוספת עיצור לפני השורש המשולש¹⁹

א. הוספת ב (בפעל)

- נדיר למדי בערבית היהודית בצנעא. לדוגמאות מלהגים אחרים ראה: כאמל, עמ' 41-42.
 (1) תִּבְרַקֵּץ = ירקוד, יצהול וירקוד משמחה. והשווה גויטיין (הערה 16 לעיל, עמ' 9/51-11): '... פרח פרח עצים וצפח וחגר ותרקץ ותפרקץ ותברקץ ותפרצץ ותברצץ'. צורת היסוד: תִּבְרַקֵּץ = התרקד.

ב. הוספת פ (פפעל)

- אף זו צורה נדירה. בידי דוגמא אחת בלבד. והשווה כאמל, עמ' 42.
 (1) תִּפְרַקֵּץ = יצהול וירקוד משמחה. השווה הערך הקודם. צורת היסוד: תִּפְרַקֵּץ = התרקד.

ג. הוספת ס (ספעל)

- צורה נדירה. ידועה לי דוגמא אחת בלבד, שהיא שם עצם. והשווה: כאמל, עמ' 27 ואילך, דוגמאות רבות; דרייבר, עמ' 77, דוגמא אחת.
 (1) סִתְּבֵלָה = ערמה, מזימה, תחבולה. צורת היסוד: סִתְּבֵלָה* = הטעה, הוליך שולל.

ד. הוספת ש (שפעל)

- ידועות לי כמה דוגמאות. והשווה כאמל, עמ' 27-30, דוגמאות רבות.
 (1) שִׁנְתַּפָּה = סמרטוט. צורת היסוד: יִנְתַּף = יתלוש, ימרוט.
 (2) מְשַׁעֲבֵט = מסוכך; תְּשַׁעֲבֵט = יסתכך. צורת היסוד: עֲבֵט* = שקר, זיוף.
 (3) מְשַׁעֲבֵפּ = מסוכך; שַׁעֲבֵפָה = תסבוכת. צורת היסוד: עֲבֵפּ* = לערב דבר בדבר.
 (4) שִׁקְדָּאָף = עריכת העצים וסידורם בתנור לצורך ההסקה; ומזה: שִׁקְדָּף = ישב

¹⁹ דרייבר כולל יחד את כל הצורות של יצירת פועל מרובע על-ידי הוספת עיצור לשורש המשולש בסניף אחד. ראה עמ' 77, סעיף II. אך הוא מביא דוגמאות מפעלים מרובעים שבהם נוספו עיצורים שונים במקומות שונים בשורש המשולש. להלן הבחנו בצורות השונות, הן על-פי העיצור הנוסף והן על-פי מקומו בשורש.

כשברכיו זקופות ושוקיו צמודות ליריכיו; זוהי צורת הישיבה בעת עריכת העצים. וראה כאמל, עמ' 29. צורת היסוד: קַדְפָּ* = העביר דבר ממקום למקום במומחיות.

ה. הוספת מ (מפעל)

- זו, למעשה, יצירת פועל מרובע משם עצם במשקל מְפַעֵלָה וכדומה.
- (1) תְּמַעְזָרָא = בקשת התנצלות. ראה גויטיין (הערה 16 לעיל), עמ' 16/85, 94. צורת היסוד: מְעַזְרָה* (רבים: מְעַזְרָה*) = התנצלות.
- (2) תְּמַעְסָאס = מישוש. ראה גויטיין, שם, עמ' 23/27, 94. צורות היסוד: מְעַסָּה = מישוש; יַעֲסֹ = יגע, ימשש.
- (3) תְּמַשְׁקָר = יקשט שערו בפרחים. גויטיין, שם, עמ' 16/20, 17/20, 94. צורות היסוד: מְשַׁקֵּר = אגודת פרחים; שְׁקָאָר* = סוג של פרחים יפים.
- (4) תְּמַתְּעֵל = מבקש להנהיג ציבור ולעמוד בראש, אף שאינו ראוי לכך. והשווה לעיל 1.ב(6) — יתְעַלֵּל; וכן כאמל, עמ' 45–46. צורות היסוד: מְתַעֵלָה = תכונה השועליות; תְּעַל = שועל.

ו. הוספת ה (הפעל)

- צורה נדירה ביותר. כאמל (עמ' 27) מביא דוגמא אחת מן הסורית: הרקש, מן השורש רגש. מן העברית ידועה הצורה 'מְהַלְקֵטִין לתרנגולות' (משנה שבת כד, ג).
- (1) מְהַבְּבֵל = מצויץ. ראה גויטיין, שם, עמ' 18/105, 96. צורות היסוד: דְּבַבְּאָה (רבים: דְּבַבְּאָל) = ציציות.
- (2) הַנְּפִיל, הַנְּפִלָה = סמרטוט. וכן אומר משל ערב בפי יהודי תימן: 'אלעזב קנדיל, ואלמוזג זנביל, ואלמעול הנפיל' [= הרווק נר, והנשוי סל, ואבי הילדים סמרטוט]. צורת היסוד: נְּפַל* = שלל, חילק שלל.

3. הוספת עיצור בין האות הראשונה לבין האות השנייה של השורש

א. הוספת ר (פרעל)

- צורה שכיחה למדי. בדרך כלל מקנה אופי שלילי לפעולה מסוימת. והשווה כאמל, עמ' 17–21.
- (1) יתְרַבֵּט = יאמר דברי הבל, דברים מבולבלים. צורת היסוד: יתְרַבֵּט = יכה, יאמר דברים או מעשים ללא מחשבה ושיקול דעת. גזירה אפשרית אחרת מוצעת בסעיף 4.א(4).
- (2) תְּרַשְׁאָבָה = יבלות קשות באצבעות הרגליים. צורת היסוד: יתְרַשֵּׁב = יתעצה, יתקשה כעץ.

- (3) יִפְרָתָהּ = פותח ספר בגסות ומגלגל בדפיו עד כדי קריעתם. צורת היסוד: יִפְתָּח = יגלה, יחשוף.
 (4) יִפְרָתָשׁ = יחפש ויבלוש, יהפוך את הסדר. צורת היסוד: יִפְתָּשׁ = יגלה, יחשוף.
 (5) יִשְׁרָגַ' = משמיע חרחורים, צרוד; שְׁרָתְגַ' = חרחור הגוסס סמוך למיתתו. צורת היסוד: שְׁתַּגַּ' = נצר (חמור), קרקר (עורב).

ב. הוספת ל (פלעל)

צורה שכיתה למדי. משמעותה בעיקר הארכת הפעולה והישנותה. והשווה כאמל, עמ' 11–9.

- (1) יִדְלָהֶף = ידחף, וימשיך וידחף. צורת היסוד: יִדְהֶף = ידחף.
 (2) יִסְלָחַב = יגרור. צורת היסוד: יִסְחַב = ימשוך.
 (3) יִסְלָפִי = ישפוך לריק בפרק זמן ארוך. יִסְפִי = ישפוך.

ג. הוספת מ (פמעל)

צורה נדירה. מצאתי דוגמא אחת בלבד מפועל ערבי, ועוד אחת משם עצם אירופי. והשווה כאמל, עמ' 12.

- (1) יִטְמָמַל = יתופף. צורות היסוד: טַמְל* = תופף.
 (2) יִסְמָמַגַּ' = ישטוף את הרצפה. צורות היסוד: סַמְגַּ' = סחבה.

ד. הוספת נ (פנעל)

דוגמאות רבות אצל כאמל, עמ' 13–14.

- (1) יִהַנְגִ'ם = יבוא באימה ובהטלת פחד. צורות היסוד: יִהַגִ'ם = יתנפל.
 (2) יִעַנְטַט = מתנהג בגאווה ובהתרברבות. צורות היסוד: עַטְט*, עַטְטַט* = לשלוט, למשול במישהו.
 (3) יִעַנְקַל = לתלות דבר על משהו. צורות היסוד: עַקַל = עלה לפסגת ההר; אַעַתְקַל* = העביר את הרגליים מעבר לאוכף; אַעַתְקַל* = נקשר.
 (4) מְרַנְקַשׁ = מנומר, מגוון, בעל צבעים וצורות שונים. צורת היסוד: תַרְנַקַשׁ* = התקשט. רס"ג מתרגם בדברים לב, לג: וראש פתנים אכור — וסס אלרקש מנא אלצאריה. ('אלרקש' [=המנומרים] מתרגם את 'פתנים').
 (5) מְשַנְמַר = בלוי, קרוע. צורת היסוד: שַתַר* = קרע, חתך.

ה. הוספת ה (פהעל)

צורה נדירה. לדוגמאות אחרות ראה כאמל, עמ' 23.

- (1) יִתְוַהֲדַר = יתגלגל וירד שלא לרצונו, בין בגופו בין בממונו בין בכריאותו. ראה קאפח (הערה 9 לעיל), עמ' 311. ומכאן שמות העצם: וְהַדָּר, וְהַדָּרָה. צורת היסוד: וְהַדָּר* = הרחיק, שם במקום של סכנת אבדון וכליה.

ו. הוספת ו (פועל)

צורה שכיתה האופיינית בעיקר לפעלים מרובעים שנוצרו ממלים עבריות ולועזיות אחרות. ראה סעיף 8. א להלן. דוגמאות רבות אצל כאמל, עמ' 33–35.

- (1) מְגַבֵּר = מאובק. צורת היסוד: גַבַר = איבק, כיסה באבק.
- (2) תְּמַרָה — טקס הבזיון שנהגו בו כאחד מסוגי העונשים בצנעא, למי שנתפש בזנות או בשכרות. קושרים תוף על גבו וידיו קשורות לאחוריו, מובילים אותו ברחובות ומתופפים. השווה קאפח (הערה 9 לעיל), עמ' 288. מְתַמַר = מי שעורכים בו טקס זה. צורת היסוד: תְּמַרָה = לקלף, להפשיט את העור, לגנות בחריפות.
- (3) תְּתַמְרָג = מוציא את עצמו מן הכלל, מעניין מסויים. השווה רוסי, עמ' 36. מְתַמְרָג = אדם נוח במשא ומתן. צורת היסוד: תְּתַמְרָג = יוציא.

ז. הוספת י (פיעל)

צורה נדירה למדי. והשווה כאמל, עמ' 35–37, דוגמאות רבות.

- (1) מְתַיַרֶף = דחוק מעט, חי שלא ברווחה. צורות היסוד: תַרַף = עוני, אביונות; מְתַאֲרַף* = ביש מזל.
- (2) יְתַעֲיִזוּ — מסרב להיענות להזמנה, כגון בבית הכנסת, לתפילה או לקריאה בתורה. עֲיִזוּ* = גידל, פיאר.
- (3) יְתַכְיִסַל = מתעצל. צורות היסוד: כְּסַל = עצל; כְּסַאֲלָה = עצלות.
- (4) גִּיבָה = נשיאות, שיכרות, משרת השיך. ראה גויטיין (הערה 16 לעיל), עמ' 18–2, 95. צורות היסוד: גִּיב = שיך, נשיא.
- (5) מְקַטֵּן = נוטה אהלו במקום מסויים. קיים כשם משפחה. והשווה כאמל, עמ' 37. צורות היסוד: קַטַן* = גר.

ח. הכפלת ראשו של שורש דו-עיצורי והוספת נ בין שני העיצורים הדומים (פנפל) צורה מורכבת ונדירה. לא מצאתי לה מקבילות. אך השווה כאמל, עמ' 64, סעיף

III b

- (1) יְדַנְדַל = ינדנד; מְדַנְדַל = תלוי ומתנודד. צורות היסוד: אַנְדַל* = נשפך (מים וכדומה).
- (2) יְקַנְקַח = ישימע קול, מטבע בכד (אסתירא בלגינא). צורות היסוד: קַח* = השתעל.
- (3) יְשַנְשַל = יזול, יטפטף (מים). צורות היסוד: שַל* = הזיל דמעות; אַנְשַל* = יורד בטיפות גדולות (גשם).

4. הוספת עיצור בין האות השנייה לבין האות השלישית של השורש

א. הוספת ב (פעבל)

השווה כאמל, עמ' 21.

(1) מְחַמְבֵּר = שותק מתוך כעס; ומכאן שם העצם חִמְבָּאר. צורת היסוד: חִמְר* = 'נשרף' מרוב כעס.

(2) יְטַמְבַּח = כועס, נרגן. צורת היסוד: טַמְח* = הימרה, לא ציית.

(3) יְחַלְבֵּט = יאמר דברים מבלבלים, מערב בדבריו מין בשאינו מינו, אומר דברי הבל. צורת היסוד: יְחַלֵּט = יערבב. וראה כאמל, עמ' 21.

(4) יְחַרְבֵּט = יאמר דברי הבל. צורת היסוד: יְחַרֵּט = יאמר דברי שקר והבאי. אך אפשר גם בדרך אחרת, וראה סעיף 3.א.1.

(5) יְקַמְבֵּר = ישב. צורת היסוד: אֶקְמַר* = ציפה או המתין לזריחת הלבנה. והשווה רוסי, עמ' 36.

ב. הוספת מ (פעמל)

לדוגמאות שונות ראה: כאמל, עמ' 11.

(1) יְלַמְג' = מגמגם ומבליע מלים או אותיות בשעת דיבורו או קריאתו. צורת היסוד: יְלַגְג' = לועס, ובהשאלה — מרבה דברים וחוזר עליהם בלי טעם.

ג. הוספת ו (פעול)

צורה שכיחה למדי. מקנה משמעות של אינטנסיפיקציה והארכת הפעולה. וראה כאמל, עמ' 31–33, דוגמאות רבות.

(1) יְגַסְנֵל = יכבס. צורת היסוד: יְגַסֵּל — כנ"ל.

(2) יְהַזְזֵן = ינענע, יטלטל. צורת היסוד: יְהַזֵּן — כנ"ל.

(3) יְהַרְנֵר = יפורר. צורת היסוד: יְהַרֵּר — כנ"ל.

(4) יְעַטְוֵל = ירוקן. צורת היסוד: יְעַטֵּל — כנ"ל.

5. הוספת עיצור אחרי האות השלישית של השורש

א. הוספת ר (פעלר)

צורה נדירה. בידי דוגמא אחת בפועל ואחרת בשם עצם. וראה כאמל, עמ' 56.

(1) יְכַעְבֵּר = יגלגל מישהו או משהו במדרון או במדרגות, ומכאן שם העצם כַּעְבָּאר.

צורות היסוד: כַּעְב* = הפך משהו לקוביה, הקנה לו את תכונת הקוביה; כַּעְב* =

קשר, צומת עצמות בגוף; כַּעְב* = שד. בערבית הקלאסית מצויה הצורה כַּעְבֵּר, אך משמעותה שונה: שיסף, חתך בחרב.

(2) קְטָמְרָה = חתיכה, שבר. ראה גויטיין (הערה 16 לעיל), עמ' 55 (10–12); שם, מילון, עמ' 93. צורות היסוד: קְטָמָה — כנ"ל; קְטָמ* = חתך. בערבית הקלאסית מצויה הצורה קְטָמִיר* או קְטָמֵאר*, שמשמעותה קליפת פרי התמר, ובהשאלה — דבר קל ערך, בזוי.

ב. הוספת ל (פעלל)

צורה נדירה. והשווה כאמל, עמ' 50–52.

(1) מְשַׁפֵּל = מי שפיאותיו וזקנו אינם מסודרים אלא גדלים פרא. ומכאן שמות העצם: שְׁפֵלָה, שְׁפֵפֵאל = שער שאינו מסודר. צורת היסוד: שְׁפֵה* = קווצת שער.

6. יצירת פועל מרובע משם עצם ערבי מרובע, שבשורשו שלושה עיצורים

למעשה, זו הקרשת עיצור שאינו שורשי. והשווה לעיל סעיף 2.ה. ריגה: כאמל, עמ' 65 ואילך; וכן דרייבר, עמ' 78, סעיף III. (1) תְּכַרְעֵן = ירחץ את ידיו ורגליו. צורת היסוד: כְּרָעַן, רבים של צורת היחיד כְּרָעִי, שמשמעותה רגלה של הבהמה או רגלו של העוף.

7. יצירת פועל מרובע משורש עברי משולש על-ידי הוספת ה תחילית (הפעל)

השווה לעיל, סעיף 1.2.

(1) תְּהַקְדֵשׁ = נעשה קדש, זונה. וראה גויטיין (הערה 5 לעיל), עמ' 363; רצהבי, אוצר, עמ' כז.²⁰

8. יצירת פועל מרובע משם עצם עברי או לועזי, על-ידי הוספת ו או י

העיצור הנוסף יבוא אחרי האות שאחריה ההטעמה, מחמת תנועה גדולה או אם קריאה.²¹

א. הוספת ו אחרי האות הראשונה (פועל)

נראה שהוספת הוא"ו דווקא קשורה בניקוד, כלומר בתנועות השונות מלבד חיריק. וראה הסעיף הבא.

20 יהודה רצהבי, אוצר לשון הקדש של בני תימן, תל-אביב תשל"ח (להלן: רצהבי, אוצר).
21 ראה: מורג, העברית שבפי יהודי תימן, עמ' 248 ואילך.

- (1) יְאֹבָבֵר = 'יסדר'. צורת היסוד: אָבַר = כינוי לאמה. וראה: גויטיין (הערה 5 לעיל), עמ' 363; רצהבי, אוצר, עמ' 2.
- (2) מְבַנְרֵת = מקצועו של מי שממלא תרמילי רובים באבק שריפה. מקצוע יהודי, בעיקר בצפון תימן. צורת היסוד: בָּאָרוּת = אבק שריפה (בארוד):
- (3) יְתְכַנְפֵּא = יכסה ראשו בכובע וכיוצא בו. צורת היסוד: כּוּפֵּיָה = כיפה, כובע.
- (4) יְלֻלָב סִמְאָנָה = יסלסל פאותיו. צורת היסוד: לֻלָב — מובנו ידוע.
- (5) יְתַמְאָס = יתנהג בצורה מאוסה, שאינה נאותה. ראה: גויטיין, שם, שם; רצהבי, אוצר, עמ' 146. צורת היסוד: מְאֹס = מי שמתנהג בצורה שאינה נאותה.
- (6) יְמֻסָר = יאמר דברי מוסר, יוכיח. צורת היסוד: מֻסָר — מובנו ידוע. וראה גויטיין, שם, שם.
- (7) יְתַמְוֵרָא = משים עצמו מְאָרִי [= רב, מנהיג הציבור].
- (8) יְתַנְמָס = יתנהג באופן נאות. נְאֹמוֹס = התנהגות נאותה.
- (9) יְשׁוּחָד = יתן שוחד. וראה: גויטיין, שם, שם; רצהבי, אוצר, עמ' 272.

ב. הוספת י אחרי האות הראשונה (פעיל)

- כשהאות הראשונה מנוקדת בצירי או בחיריק. ראה הסעיף הקודם; והשווה סעיף 3.3 לעיל.
- (1) יְתַלְצָן = נוהג בדרך שחוק והיתול, בחוסר רצינות. צורת היסוד: לְיָצָן — מובנו ידוע. וראה גויטיין, שם, שם.
- (2) מְסִמְיָן = בעל סימנים, פיאות. סִמְיָן = פיאה בצד הראש, בעברית של יהודי תימן. וראה רצהבי, אוצר, עמ' 193.

ג. הוספת ו אחרי האות השנייה (פעול)

- השווה סעיף 4.4 לעיל. לא מצאתי דוגמאות להוספת י אחרי האות השנייה (פעיל). יצוין, שגם בשורשים ערביים אין דוגמאות להוספת י במקום זה, אלא ו בלבד (פעול).
- (1) יְתַיְהַדָה = ינהג על-פי דיני ישראל, כמנהג היהודים. ובהשאלה — יתנהג כיאות. ומכאן שם העצם: יְהַדָה = יהדות, שמירת המצוות, מנהגי הדת היהודית. צורת היסוד: יְהַדָה — מובנו ידוע. וראה רצהבי, אוצר, עמ' 116.
- (2) תַּזְנֵק = החמיר, הגביר, החריף. צורת היסוד: תַּזְקָה — מובנו ידוע. וראה רצהבי, אוצר, עמ' 88.

9. יצירת פועל מרובע משם עצם מרובע, עברי או לועזי

השווה דרייבר, עמ' 78, סעיף IV.

- (1) יְבַלְעָם = אוכל ברעבתנות. צורת היסוד: בלעם = גרגרן, רעבתן, בלשון הדיבור של יהודי תימן; בוודאי מושפע מן השורש 'בלע', המשמש בעברית ובערבית.

- (2) יִדְחָטֵר = ייבדק אצל רופא. צורת היסוד: דוקטור = רופא. היה מקובל בין העולים בעדן. אפשר ששימושה של צורה זו בא מיהודי עדן ולא מצנעא.
- (3) יִדְרָדַע = ייעשה דרדעי, מתלמידי הרב יחיא קאפת, שוללי הקבלה. שמות עצם: דרדעי, דרדעה. צורת היסוד: דור דעה = כינוי חז"ל ליוצאי מצרים.
- (4) יִתְמַחֵם = נעשה צהבה מכעס. צורת היסוד: פֶּרְפֶּם — מובנו ידוע. וראה גויטיין, שם, שם.
- (5) יִתְמַמֵּר = מתנהג בערמה, בחוצפה, בחוסר התחשבות. צורת היסוד: מִמְּזֵר — מובנו ידוע.
- (6) יִתְסַנְדֵּק = ייעשה סנדק. וראה רצהבי, אוצר, עמ' 196.
- (7) יִפְנֹטֵס = נוהג בהרווחה ובהרגשה טובה (יִפְנֹטֵס עֲלָא אֲלֵעוֹלָם). צורת היסוד: פִּנְטֵיָה = חגיגה שיש בה שמחה רבה.

סיכום

מראד כאמל מציין בהקדמתו הערבית לספרו (עמ' 1-3), כי הערבית הספרותית נוטה שלא להשתמש בפעלים מרובעים. הוא מביא מדבריהם של חכמי הלשון הערביים מימי הביניים — אבן ג'ני (מת 392 להג'רה [1001/2]) בספרו 'אלכצאיך', ובהא אלדין אלסבכי (מת 763 להג'רה [1361/2]) בספרו 'ערוס אלאפראת', שרח תלחין אלמפתאח'. בלשנים אלה העדיפו את השימוש בפעלים המשולשים על פני הפעלים הדו-עיצוריים, המרובעים והמחומשים. אך לדעתו, השימוש בפעלים המרובעים בשפות השמיות המדוברות, כולל הערביות, מלא חיוניות ודקויות בביטויים שאינם מצויים בשפה הקלאסית. אין כל ספק שאבחנה זו נכונה גם ביחס לערבית המדוברת שבפי יהודי צנעא. דומני כי פעלים אלה לא זו בלבד שרישומם מעשיר את ידיעותינו על לשון זו, אלא הם גם מהווים אמצעי מועיל ביותר להכרת הווי חייהם של יהודי צנעא, שכן רוב המלים הללו מבטאות מציאויות אופייניות, ולעיתים ייחודיות, להווי חיים זה.